

Hernády Judit

A történeti narratíva megalkotásának retorikus eszközei Esterházy Pál *Mars Hungaricus*ában

Szövegalkotás és elbeszélés mód

Mint ismeretes, 1663–1664 telén Esterházy Pál is részt vett Zrínyi Miklós téli hadjáratában, *Mars Hungaricus* című, kéziratban maradt munkája e történelmi időszakot dolgozza fel történeti értekezés formájában. A latin eredeti és Iványi Emma fordítása együtt jelent meg nyomtatásban 1989-ben, a Zrínyi Kiadó Zrínyi-Könyvtár sorozatában.¹ A mű három nagyobb szerkezeti egységre tagolható, minthogy benne a szerző a túlnyomórészt saját személyes élményeit rögzítő hadi események rajza mellett a téli hadjárat előzményeire és a vasvári béke körüli kérdésekre is kitér.

Ha közelebbről is szemügyre vesszük a szövegstruktúrát, azt látjuk, hogy a *Mars Hungaricus* egy olyan keretes szerkezetű történeti elbeszélés, amelynek központi szövegrészét dominánsan eszmetörténeti vonatkozású szakaszok ölelik körül. Míg *Az olvasónak* a szerzés körülményeiről és indokáról tájékoztat, illetve a műben alkalmazott történetírói megközelítés alapelveit ismerteti, addig a magyar rendekhez szóló *Ajánlás* már egy olyan eszmetörténeti vonatkozású felvezetőnek tekinthető, amelyben a magyar nemzet sorsalakulásának vázlatos áttekintése mellett a prédikátorok beszédhelyzetére emlékeztető szerzői szerepfelfogás is kifejezésre jut. A történések narrátora ugyanis a közösségi emlékezet ébrentartását tűzi ki célul, majd a gyászos történések felidézésének és rögzítésének gesztusát a bűnbánat szintén közösségi jellegű gyakorlásával köti össze. Az erre következő első fejezet még mindig általános bevezetőként funkcionál, horizontja azonban már szűkebb: szerepe az, hogy a nemzeti történelem perspektívájában is elhelyezze a tárgyalt eseményeket.

Az alcímben jelölt műfaj az értekezés (*tractatus*), a műfajválasztás tehát a megnevezett történeti téma objektív, módszeres tárgyalását ígéri, nem pedig a személyes élmények pusztán szubjektív írásba foglalását. A mű magyar vonatkozású lehetséges szövegpárhuzamaiként a történeti irodalom felől Brodarics István *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima historia*, Zay Ferenc *Az Lándorfejérvár elveszésének oka e vót és így esött* és Mauritio Nitri azonos témájú, *Ragguaglio dell'ultime guerre di Transilvania et Ungaria* című alkotása² tűnik figyelembe vehetőnek. Ezek mellett a történeti tárgyú költői munkák kevésbé szembeszökő hatásával is érdemes számolnunk, Hausner Gábor már utalt a *Szigeti veszedelem* felfogásbeli párhuzamaira,³ de Listius László szintén Zrínyi-hatást tükröző *Magyar Mársának* némely eleme is mintha felismerhető volna a szövegben.⁴

A felsorolt szövegpárhuzamok legfőbb közös vonása, hogy noha csupán egyetlen történelmi tárgy bemutatására vállalkoznak, mindegyik mű a történések láncolatának egy távolabbi pontjából indítja el az elbeszélés menetét. Vagyis úgy kerül sor a főtéma kibontására, hogy az bizonyos előzetes események következményeként válik értelmezhetővé. A lehetséges szövegminták – Brodarics, Zay, Zrínyi és Listius munkáinak – narrációja az előzmények bemutatása után viszont egyetlen kardinális jelentőségű esemény rajzába torkollik. Mivel a *Mars Hungaricus* elbeszélésének központi tárgya egy hadjárat, s a szöveg ennél fogva kisebb-nagyobb összeütközések váltakozó sikerű sorozatának történetét rögzíti, az

¹ ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, ford. IVÁNYI Emma, szerk. HAUSNER Gábor, Zrínyi-könyvtár 3 (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1989). A szövegben szereplő zárójeles oldalszámjelölések mind erre a kiadásra vonatkoznak.

² HAUSNER Gábor, „Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663-64-ben vívott harcairól”, in ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus...*, 7–23, 16.

³ HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 19.

⁴ A mű egyik példánya megvolt Esterházy könyvtárában. HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 14.

említett példákkal ellentétben igazán centrális pont sem jelölhető ki benne. Lényeges sajátossága még Esterházy traktátusának, hogy bár történetmondása egyenes vonalú, az időben lineárisan kibomló eseménysort tár elénk, a mű szimultán időszemléletének köszönhetően helyenként meg-megtörik a narráció linearitása, és az eltérő szintereken végbemenő hadi történésekre is rálátásunk nyílik.

Ha a mű elbeszélésmódját tekintjük, a *Mars Hungaricus* kapcsán is elmondható, hogy a téli hadjárat „leírása a korszak történetírói gyakorlatának és elméletének megfelelően az elbeszélés (*narratio*) retorikai mintáját, illetve a leírás (*descriptio*) retorikai szabályszerűségeit betartva készült”.⁵ A narrációt rövidebb-hosszabb kitérők (*digressio*) színesítik, Esterházy azonban a leírások közül jóformán csak a csataleírások típusát alkalmazza, meglepő módon még Zrínyi Miklós esetében sem él a jellemábrázolás retorikus mintájával. A jellemvonásokat (*animi natura*) érzékeltető szöveghelyek csupán elszórt, rövid közlésekre szorítkoznak, egyedül II. Rákóczi György alakja kap némileg összefüggőbb és részletesebb bemutatást, ám itt is inkább a történetes elemekre esik a hangsúly. A csataleírások viszont kifejezetten részletezőek, általában a helyszín és a hadrend ismertetésével kezdődnek, s sokszor tartalmaznak az elbeszélést élénkítő, a felek érzelmi állapotáról tudósító közléseket is. A humanista történetírás halványabb nyomai fedezhetőek fel az előjelek időnkénti említésében, illetve Zrínyi rövid buzdításának idézésében.⁶

A *Mars Hungaricus* megfelel a történeti elbeszélések megformálásra vonatkozó három fő retorikus elvárásnak, a rövidség (*brevitas*), a világosság (*diluciditas*) és a valóságosság (*probabilitas*) elveinek.⁷ Brodarics szintén tárgyilagosan ható elbeszélésmódjával ellentétben azonban Esterházy – Zayhoz hasonlóan – nyíltan is kifejezésre juttatja személyes véleményét.⁸ Vagyis az *ars historica* azon ágának gyakorlatát követi, amely a szerző számára markáns értékítéletek megfogalmazására is lehetőséget nyújtott.⁹ Művében mégsem jut dominanciára a szubjektivitás, a kötet elején szereplő soroknak megfelelően a narráció folyamán végig jól érzékelhető marad az adatgyűjtésre, tájékozódásra és elfogulatlanságra való törekvés szándéka.¹⁰

Ami a szerző által felhasznált források kérdését illeti, Hausner Gábor alapos áttekintésének köszönhetően a szakirodalom már nagyrészt azonosította azokat a történeti műveket, amelyek bizonyíthatóan hozzájárultak a mű történeti narratívájának létrejöttéhez.¹¹ A forrásválasztás kapcsán szembetűnő, hogy lényegében minden regisztrált eset forrása szemtanútól vagy legalábbis az ábrázolt események közegében működő kortárstól származik, ami arra mutat, hogy Esterházy valóban komolyan vette a hitelességre törekvés célkitűzését.¹² A szövegben említett tanúk közléseivel szemben ezek a sokszor közel szó szerint idézett kútfők azonban többnyire jelöletlenül szerepelnek a műben: Esterházy lírai költeményeiben is

⁵ TÓTH Zsombor, „Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához”, in TÓTH Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, 53–81 (Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság, 2006), 64.

⁶ Vö. TÓTH, „Fons vs. memoria...”, 66.

⁷ Vö. TÓTH, „Fons vs. memoria...”, 58–63.

⁸ Kasza Péter hívta fel arra a figyelmet, hogy az említett sajátosság ellenére Brodarics műve sem mentes a célzatosságtól, a *Historia* burkoltan a Szapolyai-párt álláspontját képviseli. A kérdéshez lásd: KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe* (Pécs-Budapest: Kronosz Kiadó-Magyar Történelmi Társulat, 2015), 192–200.

⁹ Vö. Béatrice GUION, „Comment écrire l'histoire: l'ars historica à l'âge classique”, *Dix-septième siècle* (2010/1): 9–25.

¹⁰ A szöveg több helyütt is említést tesz a szerző adatgyűjtéséről, illetve a helyszínekről készített tollrajzok is ezt az attitűdöt nyomatékosítják.

¹¹ HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 12–13; 19–20. Borián Elréd a korszak jezsuita történetírói és Esterházy szemléletmódja közötti rokonságot is fel vél fedezni. BORIÁN Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalmi Füzetek 50 (Pannonhalma: 2004), 45.

¹² Vö. HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 11.

alkalmazott, kompilatív jellegű, nagyobb szövegegységeket kisebb-nagyobb módosításokkal saját művébe átemelő imitációs technika módszeréhez hasonlóan itt is több forrásból gondosan kiválogatott elemeket épített szerves egységbe.¹³

A mű történelemszemléletének topikus összetevői

A mű szövegének közelebbi vizsgálata tehát arra mutat, hogy az események menetét Esterházy átgondolt, szerzői megjegyzésekkel ellátott formában kívánta olvasói elé tárni, még hozzá a célból, hogy elbeszéléséből világosan kitűnjön: a téli hadjárat sikertelenségének oka nem a magyarok harci képességeinek fogyatkozása vagy hadvezetésre való alkalmatlansága volt, miként azt néhány külföldi szerző állította.¹⁴ Ennek érdekében a kor történelemszemléletét meghatározó, széles körben elterjedt topikus elemeit is beépítette műve narratívájába, melyben így egy összetett, világi és teológiai összetevőket egyaránt magába olvasztó értelmezési mód jelenlétére figyelhetünk fel. Az alábbiakban ennek felvázolására teszünk kísérletet.

A történelem domináns világi szempontú magyarázó elvének az antik eredetű *fortuna-fatum*-koncepció tekinthető, mellette azonban meg kell még említeni a személyi felelősség, vagyis a jellembeli hibák és erények szerepét is, mint ami mindvégig közrejátszik az események alakulásában, s szintén a humanizmus történelemszemléletének hatására mutat.¹⁵ A szerencse mint történetformáló tényező először az *Ajánlás* közepén jelenik meg, éppen úgy, hogy a szövegnek a dicső múltra és a szerencsétlen jelenre vonatkozó szakaszait az időszembesítés gesztusát kiemelve két arányos részre oszthassa. A történeti események síkján a mohácsi vereség képezi azt a határvonalat, mely a szerencse kedvezését még mutató, illetve a már balsors sújtotta időszakokat egymástól elválasztja.¹⁶ A mohácsi csata ilyen jellegű értelmezése nem előzmény nélküli: már Brodarics szófukar megfogalmazása is a végzet akaratát jelölte meg Lajos király halálának okaként.¹⁷ Listius *Magyar Márs*ában szintén ezzel a koncepcióval találkozunk, Brodaricstól eltérően azonban Listius eposzában – a *Mars Hungaricus*beli megközelítéssel egyezően – a csata és következményei már hangsúlyozottan a szerencse forgandóságát demonstráló történelemszemléletként értelmeződnek.¹⁸ A szerencse-képzet Esterházynál igazán kiemelt szerephez a téli hadjárat előzményeinek bemutatása során jut, ezt követően viszont alkalmazása háttérbe szorul.

A barokk idején az antik eredetű *fortuna*-koncepció középkori és humanista elemei is még elevenek voltak, irodalmi feldolgozásai pedig kifejezetten népszerűvé váltak, jól mutatja

¹³ Vö. HARGITTAY Emil, „Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újrairás, imagináció”, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál (Budapest: Reciti, 2015), 392; ORLOVSZKY Géza, „Még egy posztmodern Esterházy?”, in *Esterházy Pál...*, 375–388.

¹⁴ Vö. KÖPECZI Béla, »Magyarország a kereszténység ellensége«: *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 113–114; HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 15–17.

¹⁵ Vö. *Magyarország története: 1526–1686*, I., szerk. R. VÁRKONYI Ágnes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 493–494.

¹⁶ Esterházy műve a Brodarics-Istvánffy-féle Mohács-értelmezést viszi tovább. Vö. TÓTH Zsombor, „The making of... hogyan készül(t) Mohács? avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása: megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács-képéhez”, in TÓTH, *A történelmem terhe...*, 9–52, 23–24.

¹⁷ TÓTH, „Fons vs. memoria...”, 71.

¹⁸ Listius a *Cladis Mohachianae* előtt írja: „Az szerenchének pedig álthatatlanságáról nem egyébért irtam, hanem hogy hive lévén édes Eleinknek ötöd-fél száz estendeigh őket szárnyán hordozván hiven szolgálta, de végtére forgo kereke alá ezen harczon taszította.” (*Az Olvasóhoz*) LISTIUS László, „Magyar Márs avagy Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete”, in *Régi Magyar Költők Tára*, XVII, 12, *Madách Gáspár, Egy Névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes, STOLL Béla (Budapest, Akadémiai, 1987), 263–476, 267. (A továbbiakban: RMKT XVII/12).

ezt, ha Brodarics igen mértékletes szerencse-utalásait összevetjük a 17. század szempontunkból releváns történeti és irodalmi munkáival. Az Esterházy által bizonyosan forgatott Bethlen János és Szalárdi-féle erdélyi történeti művekben is gyakran tűnik fel *fortuna*, de igazán jellegformáló erejűvé Zrínyi és Listius eposzaiban válik, ami nem meglepő, hiszen a Brodarics prózáját versbe szedő Listius is a *Szigeti veszedelmet* vette alapul műve megformálása során.¹⁹ Listius *Magyar Mársa* külön verset is szentel a témának, alkotásában a szerencse forgandóságának bemutatása egyértelműen visszakapcsolódik a kiadvány első felében elhelyezett epikus költemény történeti narratívájához.²⁰

A *Mars Hungaricus* érvrendszerében II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, illetve Várad ostroma szerepel a műben tárgyalt „török háborúk” kiinduló pontjaként. Az események láncolatának logikus összefüggéseit az elbeszélő értékelő megjegyzései világítják meg: ennek keretében kerül sor a külső történések háttérben meghúzódó személyi okok (nagyravágyás, önhittség) felfedezésére is. A *Szigeti veszedelem* nyitó énekeinek mintáját idézve Esterházynál is a barokk szerencse-konceptió válik a felvezető szakaszok történéseinek világi szempontú magyarázó elvévé: a körülmények kedvező – vagyis szerencsés – alakulásában való elbizakodott hit okozza mind Mehmed (*Szigeti veszedelem*), mind II. Rákóczi György és Barcsai Ákos bukását. A szerencsetematika Esterházy történeti munkáján túl kéziratos versgyűjteményében is megjelenik, a költő „Ó mely Boldogh az ki mások kárán tanul” sorral kezdődő, *Az szerencse forgandóságának nem köll hinni* című verse a vizsgált szakasz tanulságait visszhangozva a szerencse állhatatlanságát a kedvező életbeli állapotok törékenységén keresztül mutatja be.²¹ A lírai szövegben elősorolt történeti-mitológiai hírességek halála, illetve bukása éppúgy a szerencse forgandóságát igazolja, mint a Mars Hungaricus történeti alakjainak sorsfordulatai. Ez a megközelítésmód a Gottfried Kirchner által felvázolt eszmetörténeti jellegzetességgel áll összefüggésben: „a balszerencsét mint *conditio humana*-t a 16-17. században mindig belső egységben látták Fortuna kettős lényével és az emberek világára tett hatásával: aki jólétet és dicsőséget fogad el hálásan az istennőtől, mindig számítson arra, hogy a gyanús ajándék még bajt hoz rá.”²²

A fentiekkel szemben a vallási értelmezési réteg már jóval összetettebb képet mutat, minthogy az a különféle nemzetsors-toposzok egymással is gyakran szoros érintkezésben lévő összetevőinek egybekapcsolásával jön létre. Sőt, mint később látni fogjuk, voltaképpen a szerencse-konceptió is e keretbe illeszkedik.

Esterházy nemzeti műtszemlélete a katolicizmus világnézeti bázisán nyugszik: az apostoli királyok uralma és az apostoli királyság csak az apostoli hit keretében értelmezhető a számára. Az *Ajánlás*ban ezért a harcias ősök megidézése mellett elsősorban a Szent István-i gondolat hangsúlyozódik, ami a szöveg végén feltűnő *Regnum Marianum* eszméjével egészül még ki.²³ A csupán nagyvonalakban felvázolt múltbeli pozitívumok említése után kerül sor a Mohácsnál bekövetkezett történelmi fordulat értelmezésére: e ponttól kezdődően szenved el a magyarság a bűneik miatt megharagudott Isten jogos büntetését.

¹⁹ PINTÉR Jenő, „Listius László »Mohácsi veszedelmé«-nek forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 16 (1906): 280–292, 281–284.

²⁰ *A' szerencsének állhatatlanságáról*, RMKT XVII/12, 460–470.

²¹ Listius szerencseversét Esterházy átdolgozva, évszakverssé alakítva vette fel versgyűjteményébe. KNAPP Éva, „«Volucris rota, vertitur anni»: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez”, *Irodalomtudományi Közlemények* 118 (2014): 3–30, 25.

²² Gottfried KIRCHNER, „A fortuna-téma profán értelmezése”, in *Az ikonológia elmélete*, szerk. PÁL József, Ikonológia és műértelmezés 1, 267–295 (Szeged: JATEPress, 1997), 270.

²³ E történelmi toposz kapcsán lásd: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, „Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16-18. századi egyházi irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 573–602.

Esterházy az országvesztő török támadások sorozatát Isten büntető ostorával azonosítja, vagyis a *flagellum Dei* toposzát alkalmazza.²⁴ Noha a 16. században főként protestáns szerzők használták a *flagellum Dei* gondolatát, annak alapelemei már a magyar késő középkor, majd a reneszánsz idején is jelen voltak.²⁵ A toposz Tinódi históriás énekeiben is megtalálható, ő azonban a vétkek lajstromozása, illetve a felekezeti polémia helyett a viszálykodás bűnét állítja kritikája homlokterébe.²⁶ Ez a momentum Esterházy felfogásának is központi elemét képezi, amikor ugyanis művében rátér a történelmi fordulópontot követő események összegző értékelésére, elsőként a magyarság megváltozott lelkületére hívja fel az olvasó figyelmét (107–108). Az egymás közötti gyűlölködés motívumának jelentőségét húzza alá a korabeli görögség történelme kapcsán megvont párhuzam is, amely egyúttal egy igen baljóslatú jövendölést is magában foglal: ha ugyanis a magyarság a görögök élesen elítélt magatartásmódjának mintáját követve továbbra is megosztott marad s a szultántól vár segítséget, számukra is könnyen fenyegető valósággá válhat Bizánc sorsa. A magyarok megosztottságát kihasználó török stratégia részben már megvalósult eredményét, vagyis az ország megdöböntő területi csökkenését azután a rákövetkező sorok tárják eléink igen érzékletes formában, majd Esterházy még röviden utal azokra a konkrét személyekhez köthető, történelmi súlyú „viszályokra” is, melyek a szerző értelmezése szerint döntően hozzájárultak Magyarország jelenlegi állapotának létrejöttéhez. Vagyis az *Ajánlás*ban szereplő vallási nézőpontú értelmezés általánosságban mozgó megjegyzései a történelmi vonatkozások tekintetében az első fejezetben telítődnek meg konkrét tartalommal, annak ellenére, hogy itt a toposz nem explicit formában szerepel.

Jóval később azonban, az utolsó előtti fejezet egyik szakaszában (47. fej.) világossá válik az *Ajánlás* katolicizmussal kapcsolatos utalásaiból is kiolvasható vétkek kettős aspektusa. Esterházy értelmezésében ugyanis a bevezetésben emlegetett apostoli hit (*apostolica fide*) megőrzése, az Isten egy vallás szerint való imádása („sub una religione verum Deum adorabat”, 288.) és a nép Mária-tisztelete jelentette azt az ősök által követett irányulást, amelynek elhagyása a szerencsétlenségek sorozatát megindító fő oknak tekinthető. Azzal ellentétben tehát, hogy a *Szigeti veszedelem* idevágó soraiban Zrínyi a bűnök felsorolásakor tudatosan mellőzi a konfesszionális szempontot, Esterházy szerint a sorsfordító szakadás (*scissio*) először a vallás terén, a reformációval ment végbe („primum in religione”, 288.), míg az okoknak csupán másodlagos vonulatát alkotják azok a vétkek, amelyek az ország Mohácsot követő politikai meghasonlottságához vezettek („ac paulatium etiam in politicis”, 288).²⁷ Ez utóbbiak leginkább az erdélyi fejedelmek alakjai kapcsán nyernek bővebb kifejtést.

Az ostor (*flagellum*) és a vessző (*virga*) szavak ezeken kívül elszórtan még máshol is előfordulnak, de a narráció – egyetlen kivétellel – a fentiekhez hasonlóan mindig a török támadással azonosítja őket. Ezek az előfordulások nem véletlenszerűek, a toposz elemei közel azonos logika szerint tűnnek elő a szövegben. Két esetben egy-egy elítélt magatartás büntetéseként értelmeződik a török támadása: először az erdélyieknek a „iuga barbarico”-hoz való ragaszkodása az a mozzanat, amely után a nagyvezír büntető hadjáratának ismertetésébe kezdve Esterházy a kifejezés használata mellett döntött, ezáltal is nyomatékosítva a „törökösség” stratégiájának helytelenségét (Negyedik fejezet). A tizedik fejezetben a toposz

²⁴ A törököt az isteni büntetés eszközével azonosító felfogás eszmétörténeti hátteréhez lásd: ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991), 80–135.

²⁵ SZÖRÉNYI László, „Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91-92 (1987-88): 146; ÓZE, „Bűneiért bünteti...”, 17.

²⁶ BITSKEY István, „»Én mast szóllok csak vitézlő dolgokról«: A nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben”, *Studia Litteraria* (1998): 5–15, 11.

²⁷ Vö. MERCS István, „Nemzetooszok – labanc kézben: Esterházy Pál és Koháry István magyarságértelmezése”, in *Esterházy Pál...*, 447.

az előbbi történelmi helyzet súlyosbodása, az immár Erdély helyett Magyarország ellen induló, nagyobb szabású hadjárat kapcsán jelenik meg újra. Vagyis a mű első harmadában a történetmondás szempontjából kardinális jelentőségű pontokon találkozhatunk a *flagellum Dei* toposzát megidéző utalásokkal.

Ez a tendencia figyelhető meg az értekezés utolsó szerkezeti egységében is, miközben a közbülső szakaszban az ostorképzet egyszer sem tűnik fel. A következő előfordulás a 43. fejezetben regisztrálható, mégpedig a Zrínyi halálát ismertető fejezetrész után, a baljóslatú üstökös feltűnését tárgyaló szakaszban.²⁸ Ugyanez a minta ismétlődik 48. fejezetben is, ahol a szerző szintén az üstökös megjelenése kapcsán használja a *virga* kifejezést. Mindkét esetben az üstökös a kiérdemelt isteni büntetés olyan jeleként (*signum*) értelmeződik, amely a magyarságra háramló újabb csapásokat mintegy figyelmeztetésképpen előre jelzi. Tehát a mű vége felé a kifejezés azonos funkciójú, fokozásos jellegű használata – a felvezető szakaszban észlelhető eljárás módhoz hasonlóan – megismétlődik.

A 47. fejezet tartalmazza a toposz egyetlen nem török vonatkozású előfordulását: itt az éhínség szerepel az isteni büntetés eszközeként. Azonban éppen ennek a fejezetnek egy másik szakaszában a *flagellum* és a *virga* kifejezések a török támadás kontextusában együttesen is megjelennek. Ez a szöveghely – az *Ajánlás* és a 48. fejezete mellett – kulcsszerepet játszik a mű tágabb értelmezési keretének megteremtésében. S bár az ostor ehelyütt is az isteni harag eszközt jelöli, funkciója már jósló jellegű: a török egy újabb, közeljövőbeli támadásának fenyegető lehetőségét vetíti elénk.

Az ostromozás motívuma mindeközben a fent elemzett szerencseképzettel is egybefonódik: a forgandó szerencse (*fortuna volubilis*) által a nemzetre mért számtalan csapás (*calamitas, malum*) magasabb szempontból az Isten akaratából eredő, kiérdemelt büntetés külsődleges következményeként válik értelmezhetővé. Esterházy e tekintetben is a korszak szerencse-konceptiójának elemeit építi be magyarázatába, Zrínyi felfogását osztva, mely szerint a szerencse alatt azokat az isteni akarat alá rendelt külső körülményeket kell érteni, melyek nem függenek az emberi szándéktól: „az Isten az, a ki a mi állapotunkat dirigálja, kit fel akar magasztalni, megáldja szerencsével, kit levetni, elvonja előle a szerencséket” (*Vitéz hadnagy*).²⁹ Ugyanez a gondolat jelenik meg Listius szerencseversében is:

Chak az Isten ostya a' jo szerencheket,
Gyakran ostorozza-megh az Embereket,
Ki-ért bochát rájok sulyos eseteket,
Inti megh-jobbichák hamar életeket.³⁰

A *flagellum Dei* gondolata Esterházy művében a *Querela Hungariae* toposszal is szoros kapcsolatban áll, noha annak összetevői szintén csak redukált formában lelhetőek fel a szövegben.³¹ A „Magyarország panasza” toposz első latin nyelvű előfordulásai a Mohács utáni időkre tehetőek, a 17. században pedig már magyarul is nagy számban jelentkeztek a

²⁸ A *Szigeti veszedelem* tizenötödik énekének 56. strófájában az üstökös – Esterházy értelmezési módjával egyezően – szintén igen baljós eseményeket jelző asztrológiai fenoménként szerepel.

²⁹ ZRÍNYI Miklós, *Prózai művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Zrínyi-Könyvtár 1 (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985), 103. „Ihon tehát az, a kit Isten hozzá tézsen a dolgoknak kezdetihez, a mellyeket megcsinál és könnyít, akadályokat, mellyeket az mi könyörgésünkért elvész és vesz, és hogy egy szóval megmondjam, a mikor a maga hatalmasságának karját dolgainknak véghezvitelére és segítségére közbenteszi. Ezek azok, az kiket mi hívunk szerencsének, ez az a Fortuna.” Uo., 121. Borián Elréd szerint „Zrínyi »jó szerencséje« irodalmi megfogalmazása a »kegyelem« teológiai fogalmának”, BORIÁN, *Zrínyi Miklós...*, 134.

³⁰ RMKT XVII/12, 467.

³¹ MERCS, „Nemzettoposzok...”, 445.

különböző siratóénekek.³² A toposzt alkalmazó latin versszövegek leggyakrabban az ovidiusi heroidák mintájára a levélformát alkalmazták, ezekben Magyarország megszemélyesített alakban, feminin vonásokkal felruházva fordult panaszával Germaniához.³³ Noha Esterházy történeti munkájában a *querela* típusú beszédhelyzetnek csak halvány vonalai fedezhetőek fel, az mégis fontos érzelmi hatástényezőként funkcionál a szövegben. A *querela* jellegű alaptónust az *Ajánlás* második fele adja meg, ahol az ország sírhalmai feletti könnyhullatás érzelmi gesztusa az emlékezés mentális tevékenységével fonódik össze.

A siratás mozzanata – a már ismert sémának megfelelően – a mű utolsó szakaszában visszatérve jut újra szóhoz. A mű harmadik szerkezeti egységében a cselekménymenetbe ágyazva Esterházy a főrendek királlyal folytatott levelezésének dokumentumait is közli. Ezek nemcsak a munka hitelét növelik és a körülmények jobb megismerhetőségét szolgálják, de a 47. fejezetben közzétett, alapos retorikai szerkesztettségre mutató emlékiratban azok a magyarság aktuális történeti-politikai helyzetével kapcsolatos problémák is összegződnek, melyeket a szerző a mű történetes szakaszaiban már az olvasók elé tárt. Mivel az emlékirat címzettje az uralkodó, benne a *querelás*, panaszos hanghordozás dominál, illetve a mű toposzkészlete egy további elemmel, a zsidó-magyar párhuzam Jeruzsálem-képével rokonítható Trója-motívummal is kiegészül.³⁴ E szakaszt előlegezi meg Lippay érsek hasonló funkciójú, szintén *querelás* motívumokat magában foglaló meglátásainak közlése a 40. fejezetben.

A *Querela Hungariae* indokát képező országpusztítás vissza-visszatérő, rövid, tömör leírásokban jelenítődik meg. Az *Ajánlás* általános közlései után a 13. fejezet tartalmaz újra a ilyen jellegű részleteket. Esterházy először a törökök kegyetlen pusztításáról, a falvak felégetéséről és a lakosság elhurcolásáról tudósít, majd a keresztény közösség tagjainak megszólítása – a megindítás említése révén – a toposz latin nyelvű irodalmi példáinak kérés tónusát idézi, ahogyan a szomszédos országok fenyegetettségével való argumentáció is a közös motívumok közé sorolható. Megemlíthető még, hogy néhány helység ismertetésében a toposz gyakori részét képező *fertilitas Pannoniae* leírások nyomaira is rábukkanhatunk. Főként Pécs városának ábrázolása mutat ebbe az irányba, melynél a szöveg egy behatárolt térség gazdag természeti kincseit és építészeti értékeit a humanista deskripciók konvencióinak megfelelően veszi számba.³⁵

A siratás gesztusának bibliai hátterére konkrét szövegszerű utalásokat is találunk: Esterházy több helyütt is idézi Jeremiás siralmait. S noha művének megszólalásmódja tartózkodik a prédikatori hanghordozástól, a figyelmeztetés és a jövendölés mozzanataiban mégis felfedezhető a prófétai szerepkör érvényesülése.³⁶ Ismeretes, hogy a jeremiádok népszerűségét a magyarság és a zsidóság történelme közötti párhuzamok felfedezése alapozta meg.³⁷ Bár a zsidó-magyar sorsanalógiát a protestáns prédikátorok igehirdetése és a reformáció énekköltészete alkalmazta a leggyakrabban, annak fő motívumai – a *flagellum Dei* gondolatával gyakorta egybefonódva – már középkori forrásokban is fellelhetőek.³⁸ Másfelől Jeruzsálem siratása és siralma a *Querela Hungariae* toposz elemeivel is sokrétű átfedést mutatott. Az ország sajátos történelmi helyzetéből adódott az is, hogy itt különösen

³² IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Quarela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai Könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth, 1995), 15–36; 7–8.

³³ IMRE, „Magyarország panasz”, 22.

³⁴ Vö. IMRE, „Magyarország panasz”, 57.

³⁵ Vö. IMRE, „Magyarország panasz”, 42; 224.

³⁶ Vö. IMRE, „Magyarország panasz”, 212–222.

³⁷ Vö. GYÖRI L. János, „Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikatori irodalomban”, *Confessio* 22 (1998): 13–24, 17. A bibliai párhuzam történetéhez lásd még: ÖZE, „Bűneiért bünteti...”, 13–36.

³⁸ DIENES Dénes, „Farkas András: »Az zsidó és magyar nemzetről« című műve teológiája és kortársi párhuzamai”, *Sárospataki Füzetek* 11 (2007): 65–78, 70–71; GYÖRI, „Izrael és a magyar...”, 13–14.

népszerűvé váltak azok a zoltárparafrázisok, amelyek a jelen nyomorúságos állapotát az isteni büntetés perspektívájában szemlélték.³⁹ E szemléletmód olyannyira jellemzővé vált, hogy a 17. század derekán a „jajos előadásmód” az irodalmi feldolgozások mellett már a történeti munkákban is megjelent,⁴⁰ így nem meglepő, hogy Esterházy értekezésében időnként szintén fel-feltűnnek a narrátori exklamációk fordulatai („proh dolor!”, „ah! infelices Hungari”, „o miseri Christiani!”).

A jeremiási szöveghelyeket Esterházynál mindig a történetmondás ideiglenes felfüggesztése és az affektivitás előtérbe kerülése kíséri. Az első, nem szó szerinti bibliai idézet a 38. fejezetben olvasható, a második, immár szó szerinti citátum rögtön ezt követi. Az ószövetségi *locus*ok előtt az elbeszélőnek a magyarok szerencsétlensége miatti elkeseredett felkiáltása már egy új problémakört von a történeti mű terébe: az idegen zsoldoscsapatok pusztításait, melyet szintén az égiek jogos büntetéseként értelmez. Az egyszerre hiperbolikus és gradációs retorikai alakzat a magyarok elhagyatottságát és siralmas állapotát a velük szemben állók sorának elősorolásával érzékelteti (emberek – természet – égiek – önmaguk). Ebbe az erőteljesen retorikus szakaszba kapcsolja azután be a szerző a jeremiási perspektívát, az ószövetségi szövegből itt Jeruzsálem bukásának és az ellenség elhatalmasodásának motívumát emeli ki, s saját maga illeszkedik a bibliai szituáció alanyának helyébe: „joggal énekelhetném népemről Jeremiásnak azt a siralmát, hogy elhagyottan ül a néppel tele város, s a népek úrnője olyan lett, mint az özvegy, a tartományok úrnője adó alatt nyög.” (178)⁴¹ A török által a közelmúltban elfoglalt várak számbavétele, majd a meghódított térségek szenvedéseinek említése ismét egy gondos retorikus szerkesztettségről árulkodó részben kap helyet: az említett mozzanatok rögzítése ugyanis arra szolgál, hogy ezt követően Esterházy – az ország sorsa iránti kétségbeesést fokozandó – rátérhessen az újabb csapások elősorolására (a császári sereg fosztogatásai, a magyarok pártoskodása). A bibliai textus jelentkezése tehát itt sem véletlenszerű, hanem megtervezett elgondolást követ: az előző fejezet tudósított a szerencsétlen békekötésről, záró bekezdése pedig a baráti zsoldosereg fosztogatásairól ad – a szövegben először – röviden hírt, előkészítve ezáltal a későbbiekben jóval nagyobb figyelmet kapó problémát.

A 43. fejezetben a Zrínyi halála miatti gyász invokálja a jeremiási sorokat, itt azonban már nem az elbeszélő az, aki az idézett rész (Siral 1,15) újramondására hivatott, hanem maga az ország, minthogy az eredeti szövegben is a megszemélyesített Jeruzsálem szavai olvashatóak. A szöveghely aláhúzza az elbeszélő Zrínyi halálát kommentáló, baljós előérzeteinek hangot adó sorait, az egyéni tragédiát mintegy a közelgő nemzeti pusztulás előjelévé avatva.

Míg a szövegben eddig csupán a jeremiási siralmak állapotrajzai jutottak szerephez, az utolsó esetben már az okok felmutatására is sor kerül. Bár az idézet nem tartalmaz a vétkek mibenlétét közelebbről meghatározó elemet, e hiányt a szöveg folytatása rögtön pótolja. A korábban már ismertetett sorokban Esterházy az ószövetségi előképre is visszautalva szól a hitbéli szakadásról, hiszen az isteni haraggal sújtott Júda és Izrael fő bűne is az volt, hogy elhagyva őseik vallását idegen isteneknek hódoltak.

A történetmondás argumentatív funkciója

³⁹ *Magyarország története...*, 480–481.

⁴⁰ GYÖRY, „Izrael és a magyar...”, 21.

⁴¹ A bibliai utalások forrásai: Siral 1,1 és Siral 1,5.

Noha a mű befogadásában meghatározónak bizonyult a Zrínyi Miklós alakjára fókuszáló olvasat,⁴² meglátásom szerint a *Mars Hungaricus* mégsem tekinthető olyan történeti munkának, amely kifejezetten Zrínyi Miklós alakját állítaná az elbeszélés figyelmének középpontjába. Igaz ugyan, hogy Zrínyi – a hadjárat vezetőjeként és a szerző közeli barátjaként – egyértelműen kiemelkedik az egyénileg megnevezett szereplők közül, és a szöveg terében valóban ő a „hősök hőse”, a narráció voltaképpen tárgyának mégis inkább a magyarság hadi tettei tekinthetők.⁴³ Éppúgy, ahogyan Listius azonos főcímű műve sem egyetlen személy hadi tetteinek, hanem a mohácsi csatában hősiiesen küzdő s az égi megdicsőülésben is kollektíve részesülő magyaroknak állít emléket. A történések sodrában maga Zrínyi is úgy lép elé, mint aki a magyar vitézség *par excellence* megtestesítője (a „magyar Mars”),⁴⁴ s éppen ebből kifolyólag tölt be alakja rendkívül fontos szerepet műben: az ő példája ugyanis nemcsak azt igazolja, hogy a magyarság képes saját harcait sikerrel megvívni, hanem azt is, hogy képességei alapján a török elleni küzdelemben sem szorul idegen hadvezérek parancsnokságára. Zrínyi kiválóságában tehát mintegy összegződnek a nemzet harci erényei, halála ezért is jelenik olyan fájó, országos jelentőségű veszteség képében.

Ugyanakkor az, hogy Zrínyi teoretikus elképzelései milyen mértékben formálták a fiatal Esterházy felfogását, nehezen megválaszolható kérdésnek tűnik, jóllehet nézetbeli egyezések igen sok tekintetben kimutathatóak a két szerző munkáiban. Esterházy felfogásának is sarokpontját képezte a Zrínyi által képviselt török-ellenesség, a „törökösség” stratégiájának éles elutasítása. Ezen túlmenően úgy tűnik, hogy Esterházy is osztotta a horvát bán nézeteit egy állandó magyar hadsereg felállításának szükségességéről.⁴⁵ Ez a felfogás tükröződik a tizedik fejezet szembenően retorizált szakaszaiban is. De ugyanezen okból kifolyólag tarthatta Esterházy különösen fontosnak a külföldön terjedő rágalomok megcáfolását is, hiszen azok nemcsak a nemzeti becsületet sértették, de az ilyen irányú jövőbeli aspirációk megvalósulását is megakadályozhatták volna. Sőt az is innen válik érthetővé, hogy a mű harmadik szerkezeti egységében – az egyébként Habsburg-párti Esterházynál⁴⁶ – miért kap olyan éles kontúrokat és feltűnő hangsúlyt az idegen zsoldosereg pusztításainak rajza.

A tizedik fejezet azért bír egyébként is különös jelentőséggel, mert a téli hadjárat voltaképpen kezdőpontját mutatja be: a rendi hadsereg felállítására önállóan, királyi parancs nélkül kerül sor, miközben a név szerint felsorolt magyar főurak tenniakarása (mely élesen ellenpontozza a túlnyomó többségnek az országra törő veszedelemmel szemben tanúsított benuhátságot) hangsúlyozottan a hazaszeretet érzéséből fakadó mozzanatként tételeződik. A hősi halál melletti érvek (*argumenta mortis*)⁴⁷ közül a szövegben végig a hazaszeretet motivációja kap nagyobb nyomatékot, noha a narrátor értékrendszerében a teológiai érvek is nyilvánvalóan jelen vannak. A fejezet kiemelt szerkezeti funkcióját húzza alá, hogy Zrínyi Miklós alakja is itt kapcsolódik be először a történések menetébe: a horvát bán úgy lép elé, mint aki – észlelve a fenyegető veszélyt – Esterházyékhoz hasonlóan csapatai egybegyűjtésével foglalatoskodik. Ugyanitt a szerző a Zrínyi alakjához csatolt, epikus atmoszférát idéző hasonlattal az ideális harci attitűd iránymutató példáját is hatásos formában állítja az olvasó elé: „várta őket, rettenthetetlenül, mint a hős szívű oroszlán a vadászokat és

⁴² HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 9–10; KOVÁCS Sándor Iván, „»Kik Marsnak merészségét követik«: Esterházy Pál Zrínyi-élménye az »Egy csudálatos ének« tükrében”, in ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus...*, 409–427, 410.

⁴³ Vö. BENE Sándor, „Zrínyi mint »magyar Mars«”, in ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus...*, 387–407, 387–389.

⁴⁴ Az antik toposz általános használata kapcsán lásd: HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 14; BENE, „Zrínyi mint...”, 388–389.

⁴⁵ ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 218.

⁴⁶ MERCS István, „Nemzettoposzk...”, 436.

⁴⁷ Az elbeszélői kommentárokból a katonák körében megjelenő anyagi motiváció negatív megítélése is kiolvasható. Vö. SZILASI László, „Argumenta mortis: Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 217–234.

kutyákat, készen arra, hogy ha a sors úgy akarja, örömmel meghaljon a hazáért” („magnanimus velut leo venatores canesque imperterritus expectabat, pro aris focusque cum gaudio, si fata ita volent, moriturus”, 221).

A *Mars Hungaricus*ban élénk tárt helyzetképben Zrínyi *Áfium*ának gondolataira is ráismerhetünk: a magyarországi hadszíntéren a törökellenes háborúkat a magyarságra alapozva volna szükséges megvívni, mivel a magyarok ismerik a helyi adottságokat, illetve csak tőlük várható, hogy életüket is feláldozzák hazájukért.⁴⁸ A mű eseménymenete több helyen is szemléletesen igazolja Zrínyi állítását az idegen haderő megbízhatatlanságáról:⁴⁹ a császári zsoldossereg harctól való vonakodása vagy éppen késlekedése, illetve az erődítmények átadására és a várostromok feladására való hajlama gyakran jelenik meg a téli hadjárat sikertelenségeinek okaként. Ehhez járulnak még hozzá az idegen hadvezérekkel való nézetkülönbségek, melyek – a korábban már említett okokból kifolyólag – szintén előnytelen módon befolyásolják a történéseket. Esterházy ugyan nem ad nemzettipológiai indoklást, mégis jól kiolvasható a sorok mögül, hogy az *Áfium* kritikus nézeteit az idegen segítséget illetően ő is alapvetően osztja.⁵⁰

A *Mars Hungaricus*ban kirajzolódó magyarságkép meghatározó eleme a harcias lelkület („suo Martem spirans”), amelyet a hun-magyar eredettudat kifejeződése is nyomatékosít.⁵¹ A hun-magyar azonosság képzete főként Thuróczy János *Chronica Hungarorum* című történeti műve nyomán vált a kora újkori műveltség alapjává, Thuróczy a hunoktól eredeztetett magyarok történelmének korai időszakát Kézai Simon *Gesta Hungarorum*át követve jelenítette meg.⁵² A félelmetes harci erejű a hunoktól való származás nézete a *Mars Hungaricus* központi, noha implicit állításához szolgáltat történeti érvet, minthogy a mű egy hadi szempontból viszonylag sikeres közelmúltbeli időszak megörökítésével voltaképpen a magyarok harci képességeinek meglétét kísérli meg a külföldi olvasók számára is meggyőző módon igazolni.⁵³

De ezt nyomatékosítja a kereszténység védőbástyája toposzra történő helyenkénti utalás is. A toposz keletkezéstörténetét vizsgáló kutatások alapján a védőbástya-gondolat a XV. századi török-magyar harcok idején születhetett meg, majd az ország sajátos geográfiai elhelyezkedéséből kifolyólag idővel az egyes személyre vonatkoztatott kitétel az ország egészére, illetve annak lakosaira szállt át.⁵⁴ A kereszténység védelmezését mind nyugat-európai közvélemény, mind a magyarság a nemzeti szereptudat összetevőjeként ismerte el.⁵⁵ S noha a katasztrofális mohácsi vereség és az ország három részre szakadása után a helyzet alapvetően megváltozott, a védőbástya-gondolat hangsúlyai pedig a múltba tevődtek át,⁵⁶ a

⁴⁸ Vö. ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 211–213.

⁴⁹ ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 213.

⁵⁰ Zrínyi szavaival: „az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter, hanem accessorie segítségképpen”. ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 214.

⁵¹ Esterházy *Az hadverés egyedül Istentől van* című versében is megjelenik a hun-szkíta-magyar azonosság gondolata. MERCS István, „Nemzettoposzok...”, 442.

⁵² SZABADOS György, „A krónikáktól a Gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 615–641, 616–618. A hun-magyar időszak 17. századi szemléleti változásaihoz lásd uo. 619–624.

⁵³ Vö. az *Áfium* alábbi soraival: „De miért kelljen elvesznünk avagy kétségben esnünk, [...] nem azoktól a vitéz magyaroktól származunk-e mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek?” ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 214. Brodarics *Historiájában* is a magyarságkép ilyen irányú megerősítése figyelhető meg. TÓTH, „The making of...”, 16–17.

⁵⁴ TERBE Lajos, „Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyája”, *Egyetemes Filológiai Közlöny* 60 (1936): 297–351, 299–304; IMRE, „Magyarország panasza”, 217.

⁵⁵ TERBE, „Egy európai szállóige...”, 345; IMRE, „Magyarország panasza”, 218.

⁵⁶ TERBE, „Egy európai szállóige...”, 336.

toposz ezt követően is megtartotta sajátos szerepét a nyugati nemzetekhez segítségért forduló, egyre több területet elvesztő magyarság argumentációjában.⁵⁷

Esterházy szövegében elszórtan több helyen is felfedezhető a védőbástya-gondolat jelentkezése, ezeknek az előfordulásoknak a szerepe azonban nem minden esetben azonos. Egyik csoportjukról elmondható, hogy a toposz használata többnyire egy-egy kiemelkedő erősség jelentőségét hivatott kifejezni.⁵⁸ A téli hadjárat eseménysorozatát is elindító török támadás legfájóbb veszteségét képező Várad jellemzésekor mind a két elterjedt képies kifejezőmód (védőbástya, ill. védőfal) szerepet játszik a történet súlyának érzékeltetésében: a toposz az ostrom felvezetése során mint „magno Christianitatis antemurali Varadino” (212), majd a vár feladását fájó sorokban „totius Christianitatis unum e maximis propugnaculum”-ként (215) jelenik meg. Azonos funkciót tölt be a kifejezés variált megismétlése Érsekújvár kapcsán („varidissimum Christianitatis propugnaculum”, 280). Ezek az előfordulások a központi cselekményment szempontjából másodlagos jelentőségű, felvezető, illetve a vasvári békéhez kapcsolódó, záró szakaszokban jutnak szerephez.

A toposz azonban a téli hadjárat eseménysorozatában is feltűnik, még hozzá az előbbtől némileg eltérő formában: ezek esetében immár nem egy-egy konkrét erődítmény jellemzésére szolgál, hanem egész Magyarországra vonatkozóan jelzi a magyarság történeti szereptudatát. Éppen ezért itt olyan közlések keretében jelenik meg, melyekben a szerző a közeli események elbeszélését megszakítja, s vagy távoli történekekről tudósít vagy saját nézeteinek ad hangot. A birodalmi gyűlésen katonai segítséget kérő királyról szóló szakaszban érthető indokokból hangsúlyozódik a megjelölés jogosságának gondolata („Hungaria, quae Christianitatis antemurale iure merito dicitur”, 233). A keresztény nemzetek közösségében betöltött saját szereptudat öntudatos hangja hallható ki a megszólalónak azokban a figyelemfelhívó kérdéseiből is, amelyek az ország felszabadításának mindeddig meghiúsuló kísérleteire reflektálnak (263). Mindezekből látható, hogy a toposz Esterházynál is megtartotta egykori érvényességét és konvencionális alkalmazási módját.

A műben alkalmazott toposzkészlet elemzése alapján tehát megállapítható, *Mars Hungaricus* történelemszemlélete, illetve magyarságképe a korszaknak ugyanazokat konvencionális mintáit követte, melyek többek között a *Szigeti veszedelem* és a *Magyar Mária* nemzetképének is topikus összetevőit alkották.⁵⁹ Véleményem szerint a *Mars Hungaricus* rejtett argumentációjának fő célja az lehetett, hogy meggyőzze a mű olvasóját az Esterházy által is képviselt magyar elképzelések jogosságáról.⁶⁰ Esterházy a fent vizsgált történeti magyarázó elvek alkalmazásával a magyarság aktuális történelmi helyzetét bibliai előképeket is mozgósító értelmező keretbe illesztve mutatta be; a megörökített hadi események rajza egyúttal arra is rávilágított, hogy az ország siralmas állapota nem magyarázható meg pusztán a nemzet harci erényeinek hanyatlásából.

Az oknyomozás szándéka főként a hadjárat előzményeinek meghatározásában nyilvánul meg, míg a zárlat az események következményeit használja fel arra, hogy a szerzőnek az ország közelgő végveszedelme miatti aggodalmait jeremiási allúziókat is alkalmazó módon

⁵⁷ IMRE, „Magyarország panasza”, 220. A toposz kialakulásának tényezőihez lásd még: TERBE, „Egy európai szállóige...”, 344–350.

⁵⁸ A toposz történetében a fontosabb erősségek kapcsán gyakran találkozhatunk ezzel az alkalmazásmóddal. TERBE, „Egy európai szállóige...”, 304; 312.

⁵⁹ VÖ. BITSKEY István, „Virtus és poézis: Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben”, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban* Csokonai Könyvtár 37 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006), 219–230.

⁶⁰ Borián Elréd feltevése az újvári főkapitányságra való jelölés kapcsán nem tűnik meggyőzőnek, Esterházy saját alakjának ábrázolását meglehetősen háttérbe szorítja, noha e célt elsősorban ennek ellenkezője szolgálhatná. VÖ. BORIÁN, *Zrínyi Miklós...*, 46.

artikulálja.⁶¹ A mű narrációja az elbeszélő részvételének hitelesítő mozzanatával ellátott történeti események hű megörökítése révén, a polemikus jegyeket kerülve kívánja meggyőzni olvasóját arról, hogy a magyarságot a külföldiek részéről érő vádak igaztalanok, a hadi állapotokat érintő kérdésekben szorgalmazott változások megtétele (ami nagyrészt „külső” hatáskörbe tartozik), illetve a bűnbánat gyakorlása (ami viszont már a magyarság belső ügye) nélkül pedig az ország java részét hamarosan bekebelezheti a török Félhold. Úgy tűnik tehát, hogy Esterházy munkája az idegen nemzetek és saját országa vezető rétegeihez egyszerre kívánt szólni.

⁶¹ A hadi kudarckok magyarázatát megadó bűnök miatti büntetés képzele és az ország végromlásának víziója már a korai törökellenes küzdelmek közegében is jelentkezett. FODOR Pál, „Az apokaliptikus hagyomány és az »aranyalma« legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben”, *Történelmi szemle* 39 (1997): 21–49, 25–26.